

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ

1

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Филология факультеті. Әуезов аудиториясы. Шыбынның ызыңы естілгендей жым-жырт тыныштық. Мінберге көтерілген ұстаз лекциясын бастап кетті...

“Асылы, жер бетінде университет секілді қастерлі орын сирек. Университет – адамдар зердесінде ұшқын атып, жалын шашып, мәңгілік маздап тұрған Прометей оты. Бұл аз. Университет – елдің есеюі.

Қазақ университетінің білім мен тәрбие, ғылым мен мәдениет тарапындағы өлшеусіз қасиеттерінің үстіне айырықша бір аяулы жайы бар: заманымыз-дың ұлы жазушысы Әуезов Мұхтардың жарты ғұмыры осында өтті.

Қазақ университетінде біз де оқыдық. Бірақ, біздің бүгінгі шәкірттерден бір айырмамыз, аздап мақтаныңқырап айтсам, артықшылығымыз – Мұхтар Әуезовтің лекциясын тыңдағанымыз дер едім.

Несін айтасыз, ғажап еді ғой!..”

Келіскен бітімді, басы бұрыл тарта бастағанмен, жігіт тұлғалы сергек ұстаздың ашық жүзі мен жазық маңдайынан да, аясы кең, аласы молдау жарық жанарынан да әлдебір жылылық, сондай-ақ ішкі нұрдың, кісілік парасат нұрының жайма шуақ жайлы сәулесі шашырап тұр. Ұстаз аузынан шығатын әр сөз сылдырсыз, сыңғыр қаққан күміс үндерден ғана түзілгендей ерекше әуезді естіледі. Лектор университет туралы, оның кемеңгер профессоры Мұхтар Омарханұлы Әуезов туралы айтты. Сөйлеушінің үнінде де, сөзінің мазмұнында да, өзін ұстау мәнерінде де осы екі ұлыға, университет пен Әуезовке, деген шексіз құрмет пен сүйіспеншілік бар.

Лекция мазмұнының маңыздылығы мен байлығынан болды ма немесе бір ой, бір сезім астасып келіп отырған әсерлілігі мен тереңдігінен болды ма – әйтеуір, университет қабырғасына оқуға қабылданғанымызға, университетте білім алатынымызға сонда бәріміз де іштей тебіреніп, мейірленіп отырдық. Бар ынта-ықыласымыз, назарымыз алдымызда сөйлеп тұрған кісиде. Лектор сөзі біздің көз алдымызға ғұлама ұстаз Мұхтар Әуезовтің тұлғасын елестетті. Ұстаз сөзінен туған әсер құшағында отырып, әлгі елеске бек құрметпен қарадық: ұлы жазушы, шынында да, “баппен аяндап, жарқыраған кең маңдайын кере ойланып” келе жататын сияқты...

Лектор біздің университетті бітіргенде алып шығатын мамандығымыздың жайына ойысты да, бұл орайдағы ойларын тағы Әуезов ғибраттарымен ұштастырды.

“Сөз өнерінің інжу-маржаны, қазақ әдебиетінің шыңы, Шекспир мен Гете, Достоевский мен Толстой, Горький мен Шолохов шығармалары секілді бүкіл әлемдік классикаға айтулы үлес боп қосылған “Абай” эпопеясын туғызған Әуезов Мұхтар өзінің ұстаздық ісін көркем сөз ұстасы ретіндегі суреткерлік қызметімен қатар қоймаса, төмен қоймайтын.

– Ұстаздық – ұлы нәрсе! – дейтін ол”.

Университет, оның ғұлама ұстазы Мұхтар Әуезов, өзіміздің болашақ мамандығымыз секілді үш асылды түгелдей өзімізге тән деп ұқтық па, әлде осы үш асылдың қадіріне жетуді парыз тұттық па, аудиториядағы елу бала сабақ аяқталып, ұстаз мінберден түсіп, аудиториядан шығып кеткеннен кейін де, едәуір уақыт үн-түнсіз, өзімізбен-өзіміз қалған едік. Сабақтан алған білім мен әсерімізді өз бойымызға әлі де толық сіңіре қоймай, толқулы отырған сәтіміз еді бұл. Көңіліміздің бір аймағын удай ашытып тұрған “Әттеген-ай, Әуезовтен оқи алмай қалғанымыз-ай” дегендей алаңдаулы күйіміз де бар. Алдымыздағы бір сөзінен бір сөзі озып, бір ойынан екінші ойы асып түсіп жатқан өнерпаздың өзі: “Мұхандай шешен адамды өз басым ғұмырымда көріп-білген емеспін. Мінберде, не кафедрада күркіреген өзенше тасып, яки толассыз сіркіреген ақ жаңбырша төгіліп тұрушы еді”, – деп, өзі де сөзін бірде бұлақтай мөлдіретіп, бірде гүлдей үлбіретіп толғап, шын тебіреніп тұрғанда, қалай өкінбейік. Иә, сонда, университет аудиториясында алғаш алған сабағымыз үстінде, көңілімізге лектор құйып беріп кеткен жарық бір сезімнің нұрымен балқып отырып, қуана отырып, біз осылайша өкінген де едік.

Бізді қуантып, қуанта отырып өкіндірген ұстаз сол кезде қырықтың қырқасына шыққанына көп бола қоймаған Зейнолла Қабдолов еді. Одан бері де Зекең бізге “Әдебиеттану ғылымының негіздері”, “Әдебиет теориясы” пәндерінен лекция оқыды. “Жазушы шеберлігі” атты арнаулы теориялық курс жүргізді. Ұстаздың лекторлық шеберлігінің кейбір сырларына сол тұстарда ғана қаныға бастадық. Көркем әдебиет жайын айта ма, әдеби шығарма сырын таныта ма, әдеби процесс тереңіне тарта ма – аталған салалардың қай бабын барлағанда да, лектор өз пікірін, теориялық толғамдарын логикалық тұрғыда жеткізе дәлелдеп қана қоймай, ұсынар ойын шәкірттерінің алдына жанды суретке айналдырып, үкілеп алып шығып, сана мен сезімге қатар от берер еді. Сол сабақтардың қай-қайсысында да ұстаз біздің елу баланың ақыл-ойын, түйсік-сезімін тұтас баурап, аудиторияны қалауынша билеп алып кетуші еді. Әуелдегі “Әттеген-ай, Әуезовтен оқи алмай қалғанымыз-ай” деген өкінішіміз де сейіле бастап, оның орнын Зейнолла Қабдоловтың әр сабағынан жаңа мазмұн, жаңа әсер тауып, серпіле беретін тебіреністі күй алды. Ұстаз лекциясының мұншалықты бағындырушы, билеп-төстеуші, сонымен қатар баурап алушы құпия қуатының сырын білуге ықыласымыз ауып, кей күндері сабаққа сыншы, бақылаушы көзімен қарауға бекініп келіп жүрдік. Бірақ лекция бастала бере-ақ, сыншылдығымыз да, бақылағыштығымыз да жайына қалып, бар ықыласынтамызбен маңыз бен мәнге, сыр мен сезімге толы бір әсем әлемге, әдебиет әлеміне, еніп кете барар едік. Ұстаз бұл ерекше әлемді аудиторияға өзімен бірге ала келе ме немесе аудиторияның өзін сол әлемге алып кете ме – оны тап басып, дәл айту қиын болатын. Мұндайда бақылаушы, сарапшы болып отыру мүмкін емес-ті. Кейін аңғарсақ, студенттерді таң қылып, табындырып алатын әдебиет те, оның ғажайып әлеміндегі абзал арман, асыл мұрат та, ойдың биіктігі мен сезімнің тазалығы да аудиторияға ұстаздың өзімен бірге

келеді екен. Зекеңнің сабағының әдебиеттің өзіне, сөз өнерінің өзіндей сұлу, сырлы да нұрлы әлемге айналып кету сыры осында екен...

Оқу жылының басы. Күз. Зекең кафедра мүшелерінің бірнешеуін лекциясына алып барды. Зекеңнің лекциясын Әуезов аудиториясында қайта тыңдап отырмын. Бұл жолы бұрынғыдай студент емес, филология ғылымдарының докторы, профессормын. Бірақ, Зекең сабағын бастай бере-ақ баяғы балдай тәтті студент күйіме қайта түскендеймін...

Бұл екі арада ұстаз ғылым саласында, ұстаздық және жазушылық қызметі аясында айтарлықтай үлкен табыстарға жетті. “Әдебиеттану ғылымдарының негіздері” атты жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық жазып шығарды. Бұл оқулық “Сөз өнері” деген атпен толықтырылып, өңделіп бірнеше рет басылып шыққанына қарамастан, оған деген сұраныс өте жоғары. “Жебе”, “Әуезовтің әсемдік әлемі”, “Арна”, “Көзқарас” секілді бірнеше монографиялық зерттеу еңбектер жариялады. Таңдамалы шығармаларының екі томдығын да жұртшылық жамырай таратып алып кетті. Жанры да, жарығы да бөлекше роман-эссе “Менің Әуезовімін” жазып, баспадан шығарды. Жоғары мектептегі қызметінде де үздік жетістіктерге ие болды. Бірнеше ондаған ғылым кандидаттары мен докторларын дайындады. Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстан және Қырғызстан Республикаларының ғылымы мен мәдениетіне еңбегі сіңген қайраткер құрметті атағына ие болды. Әдеби көркем шығармалары әлем халықтары тілдеріне аударылды. “Құрмет белгісі”, “Халықтар достығы”, “Парасат” ордендерімен марапатталды. Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы...

Ұстаздың жеке еңбегінің бағыт-беті мен нәтижесіне ауып бара жатқан ойымды оның өз үні қайтадан аудиторияға алып келді. Университеттің еңселі, кең, жарыққа толы Әуезов атындағы аудиториясында шәкірттер иін тіресіп отыр. Мінберде – академик Зейнолла Қабдолов. Зейнолла Қабдоловтың оң жағында биік тұғырда, маңдайы жарқырап М.Әуезовтің өзі тұр. Лекция жазушы еңбегінің ерекшелігі, оның өмір шындығынан өнер шындығын жасау шеберлігі жайында. Лектор лекция тақырыбына қатысты, әлемдік эстетикадағы арғы дәуірден, Аристотельден бермен қарайғы қадау-қадау теориялық қағидалар мен көне және одан кейінгі замандағы дүниежүзілік классикалық өнер туындыларын өзара өзектес, кейде сатылап, кейде қатар таратып айтып келеді. Әуелгіде әр келкі қалыпта отырған студенттер бірте-бірте еңселерін тіктеп, көзімен де, көңілімен де ұстаздарының сөзін бағып қалған. Лектор “Шегірен былғарыны” Бальзак бастан-аяқ қайта жазғандай, тоғыз рет адам танығысыз өзгеріске ұшыратса, Гоголь “Ревизорын” бес рет, Флобер “Иродиадасын” он рет, Горький “Анасын” алты рет түбегейлі өзгертіп, жетілген үстіне жетілдіре білгенін толғай келіп, тыңдаушыларын әдеби шығарманың алуан түрлі прототиптері мен типтерінің арасына алып барды да, одан әрі жазушы лабораториясына, жазушы творчествосының психологиясына тереңдей бастады. Жазушы еңбегінің психологиясы мен жазушының жұмыс тәртібі туралы ойлар өзара тоғысып, сабақтаса бергенде, студенттер таңданулы күйде, әлі де бұрынғыша

толқып отырған еді. Қайсыбір жазушылардың жазу дағдысы, әсіресе, кейбір қаламгерлердің өз бөлмесіне өзін қамап қойып жазу әдеті студенттер үшін тосын, тіпті шектен шыққандай ерекше қылық еді. Осы секілді жазушы еңбегінің шетсіз де шексіз, ғұмырының өн бойында, сөз өнеріне тұңғыш ден қою сәтінен соңғы демі таусылғанға дейін, толассыз созылып жататын қиын да күрделі әрі құпия сырға бай тұңғығы туралы жүректен қозғаған сөз тұтас аудиторияның ойын оятып, сезімін серпіп салған. Қай тұстарда ұстаздың қызып, жанып айтқан ойлары тыңдаушысын да жалынша лаулатып, ақылын алқынттып, жүрегін ентіктіргендей. Сөйтіп отырғанда, студенттер ортасында бір ерке мінезді қыз жазушыларға жаны ашып:

- Ағай, жазушы болу, жақсы жазу деген сонша қиын екен, – өйтіп өліп-өшіп азап шеккенше, жазбай-ақ қоюға болмай ма? – деп, жазушы еңбегінің азабы мен бейнеті жанына батқандай күй танытып еді.

Студенттің сұрағына берілген жауап жазушы еңбегінің тағы бір қырын ашып берді. Студенттердің көпшілігінің ұғымынша, жазушы өз шығармасын жазуға мүмкіншілігі болған уақытта жазатын сияқтанатын. Ұстаз сөзіне баққанда, олай емес екен. Лектордың айтуына қарағанда, нағыз қаламгер қашан жазбауға мүмкіндігі болмаса, сол уақытта жазатын болып шықты. Нағыз өнер туындысы да өмірге осылай келмек екен...

Ұстаз қорытынды пікірлерін К.Паустовскийдің “Алтын роза” повесіне сүйеніп түйіндеді. Студенттерді, әсіресе, Шәметтің алтын роза туралы арманға, бақытты аңсауға толы аңызы мен оны жасау жолындағы бейнеті ерекше толқытқан еді. Қайыршылық жағдайына қарамастан, Шәмет Сюзанна қызды бақытқа бөлегісі келіп, алтын роза жасауға бел буды. Зергерлік шеберханалардың шаң-тозаңын қоқсық жинайтын қорапқа тастамай, лашығына таси бастады. Сол шаң-тозаңның арасынан күн сайын алтын ұнтағының түйірін іздеп тауып жүріп, ақыры, осы жолмен жинаған алтын ұнтақтарынан Шәмет бейбақ арман еткен алтын розасына жетіп тынды.

Ұстаз Шәметтің алтын розасының жасалуы мен шынайы әдеби шығарманың дүниеге келу сыры арасында жақындық барына нұсқады. Біреулердің жұртты қызықтырудың жөні осы деп, қай-қайдағы бір кездейсоқ, күтпеген құбылыстарды іздеп тауып, оқырманды не көрерменді міндетті түрде таңдантудың не күлдірудің тәсілін ойлап тауып, шаң-тозаңы бұрқыраған әлдеқалай бытпылдықты бірдеңелерді қолдан жасап әлекке түсетіндігіне реніш танытты да, К.Паустовскийдің “Алтын розасына” қайта оралды.

Алтын роза туралы толғаныстар арқылы лектор студенттердің жаңа теориялық ұғымдарды толық игеруін қамтамасыз етумен бірге, олардың әдемі арман-тілектерін де тербетіп жіберіп, барша жұртқа ерекше бір аңсаулы, ынтызар күй, тебіренулі хал кештіріп қойған болатын. Сол сәтте аудиторияның жүрек лүпілін ұғып, оның жүзіне алаулап шыға келген алқызыл нұрға көзі түскен жан әр студенттің көкірек көзінде бір-бір алқызыл раушан гүлі ырғалып тұрғанын сезер еді. Бірақ ол Паустовскийдің алтын розасы емес, Қабдоловтың алтынға бергісіз алқызыл асыл раушаны еді...

Студенттің мұндай күйі, бәлкім, ұстаз сабағындағы ой мен сезім тереңдігінен, парасат биіктігі мен пайым кеңдігінен туатын болар. Немесе лекция жүйесіндегі жалпы мен жалқының, дәлелділік пен бейнеліліктің, ғылым мен өнердің тоғысуы мен табысуынан жасалар... Шәкірт көңілінен әлгіндей раушан гүлдетуге ұстаз, мүмкін, күнінің нұры мен түнінің тыныштығын, көктемнің қызуы мен жазының жарығын, бойы мен ойындағы бар қуат-күші мен қабілет-мүмкіндігін, әйтеуір жаны мен жүрегіндегі, ары мен тәніндегі бар асылын, бүкіл ғұмырын арнау, зейнетінен бейнеті мол толассыз еңбегін түгел жұмсау арқылы барып жететін болар... Оның бәрін саралап, сараптап шығуға сананың сарабдал саралығы да, сезімнің үлп етпе мөлдірлігі мен сергектігі де жеткіліксіз. Қабдоловтың алқызыл раушанының жайқалу сырын сол тұста терең танымағанмен, соның өзін, алқызыл раушанның әр көкіректе жайқалып тұрғанын көрудің өзі-ақ көңілге керемет бір нұрлы шуақ таратар еді.

Ұлттық университетте ұстаздық қызмет атқару Зекең үшін сырлы да нұрлы, қазыналы қымбат әлем болды. Университет аудиториясының Зекеңнің ақ алауын маздатқан қастерлі отанындай болғаны туралы айтсақ, артық емес. Өйткені Зекеңнің өзі сол аудиторияда өніп, сол аудиторияда өсті, өркен жайды. Әр күн сайын Зекең соны аңсап, соған асықты, жарықты содан алды, жылуды содан тапты. Сондықтан да халқына: “Асылы, жер бетінде университет секілді қастерлі орын сирек”, – деп толғанды. Сөйте жүріп аудиториядағы мың сан жас буынның көкірегіне жарық берді, жан жылуын да соған төкті. “Университет – адамдар зердесінде ұшқын атып, жалын шашып, мәңгілік маздап тұрған Прометей оты”, – деген секілді оқшау ойды өзі де Прометей оты секілді маздап, шәкірттер зердесінде ұшқын атып, жалын шашып тұрған ұстаз айтуы керек еді. Зекең соны айтты, айтты да, маздап қана қоймай, лаулаған жалын жамылып, сол жалынды білім мен ілім жарығына айналдырды. Кейінгі буындағы ұстаз әдебиетшілердің көзіндегі жарық та, сөзіндегі тарих та Зекеңнің осы болмысынан өсіп-өніп отыр десек, оның артықшылығы жоқ.

Университет профессоры, сөз өнерінің ұстасы, әдебиеттің тарихы мен теориясының терең білгірі, ғұлама ұстаз әр сабағында шәкірттеріне көл-көсір білім берумен бірге олардың сезімін де аялап, тербетуші еді. Бір кездері М.Әуезовтің лекциясын тыңдап отырғанда қандай күйге түсіп, қалай толқыған болса, енді аудиториядағы әр шәкіртті абзал арман, асыл мұрат шуағына өзі бөлеп, білім нұрының құшағында өзі балқытатын күйге жетті, кісілік пен ізгіліктің кіршіксіз, әсем әлеміне өзі алып шығатын болды. Сондықтан да ұстаздың әр сөзі үлгіге, әр ойы өнегеге айналды. Мұндай биікке шығып, мұндай қасиетке жеткен жан, біздің білуімізше, тарихта өте сирек.

Ғұлама ұстаз болу аудиторияда даналардың сөзін айту, ширақ сөйлеу немесе тоқтаусыз сөйлеу емес. Ол шексіз білім мен шетсіз шешендіктің, телегейдей терең ой мен парлаған парасаттың, асыл адамдық пен нағыз азаматтықтың өзара балқып тоғысқан, сөйтіп біртұтас толық қасиетке айналған тереңінде ғана бойға бітіп, қолға қонады. Табиғаттан асқан жомарт

жоқ. Бірақ ол мұндай нағыз ғұлама ұстаз қасиетін өмірде ілуде біреудің ғана басына береді. Ондай баста баққа бергісіз дарқан дарын, асқан талант болады. Біздің заманымызда мұндай айрықша, бүтін болмысты бір ұстаз-ғұлама болса, ол Қазақ ұлттық университетінде болуы мүмкін еді.

Ұлттық университет – ғылым мен білімнің, кісілік пен ізгіліктің, ар мен ожданнның ордасы. Оның қасиетті аудиториясында өмірін ғылым мен білімге, кісілік пен ізгілік жолына арнаған жан ғана ұлағат тарата алады. Әдебиет сабағының ақ ордасына, әдебиет аудиториясының ар мінберіне тек Алатаудың ақ қарындай аппақ, тап-таза ардың, Алатаудың өзіндей аспанмен таласқан биік мұраттың адамдары ғана кіріп, шығуға лайықты. Әдебиет сабағы сонда ғана ардың сабағына, адамгершіліктің үніне айнала алады. Әдебиет профессоры сонда ғана өзгелерден оқ бойы озып, өзінің оқшау тұғырын табады. Есімі ел аузында ертегіге айналатын, ұстаздық ұлағаты, өмірлік өнегесі өсер өркенінің мерейін өсіретін, мақтанына айналатын жайсаң жандар мен тамаша таланттар да солардың арасынан шығады. Зейнолла Қабдолов осындай жайсаң жан, тамаша талант, дана табиғат сирек жарататын дарқан дарынды шығармашылық тұлға еді.

Зейнолла Қабдоловтың қазақ ғылымымен білімінің қара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде басталған және жарты ғасырдан астам уақыт бойы сонда жалғасқан ұстаздық және шығармашылық еңбек жолы мазмұнды да мағыналы, жемісті де жеңісті, қалың қазақтың кісісі мен кішісі бірдей ғибрат тұтатын, үлгілі де өнегелі, жарық пен сәулеге, нұр мен сырға бай базарлы да баянды жол болды. Осы жолда Зекең албырт ассистенттен парасатты профессорға дейін, балаң байым белесінен дана ғалым тұғырына дейін өсіп-өркендеді, балапан қауырсынды талапкерден қыран қанатты Халық жазушысы биігіне дейін шырқады. Бұл жол Зекеңнің өзі үшін ғана емес, Қазақстан жоғары мектебі, Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстанның ғылымы мен білімі, әдебиеті мен өнері үшін де аса арналы, табысты да ағысты, жемісті де жеңісті ұлы даңғылға айналды. Бұл даңғылда бүгінде Зекең тәрбиелеп шығарған ғылым докторлары мен кандидаттары, профессорлар мен доценттер, қыруар ақын-жазушылар, ұстаздар, көптеген қоғам және мемлекет қайраткерлері шеру тартып келеді.

Зейнолла Қабдолов – ғалым, жазушы, ұстаз ретінде де өз творчествосында, ғылыми, көркем және оқытушылық қызметінде, парасаттылықты, суреткерлікті және шешендік өнер өрнегін интеллектуалдық бір ғана күрделі қасиетке айналдыра алған Қазақстан жоғары мектебінің дара тұлғалы, саңлақ ұстазы. Бұл орайда мақтау сөз, мадақ жырды қанша айтса да орынды. Бірақ біз олай етпедік. Зейнолла Қабдоловтың лекциясы туралы, оның өзінде аудиторияда көре білгеніміз бен ести алғанымыз туралы ғана айттық. Ал ұстаз сабағының аудитория атты білім мен білік телегейінің түбінде жатқан қазынасы, біздің көзіміз шалып, ойымыз танып болмаған асқар биігі мен тұңғыық тереңі туралы әңгіме мүлде бөлек. Ұстаз ұлағатының берік тұғыры, нағыз негізі сол терең мен сол биікте жатыр.

Зекеннің ұлттық университет аудиториясында оқыған әр лекциясындағы ой мен пікірдің тереңдігі мөлдір сезім мен асыл сырдың жанға рахат теңдессіз тамаша самалымен толқынданып, тербеліп тұрушы еді. Университетте, аудиторияда өткен жарты ғасырдан астам уақыт ішінде ұстаз алдынан көңілін аршып, жүрегін нұрға, жанын сырға толтырып, жанын байытып, қаншама жас қанат қақты, солардың көкірек-көзінде алауын маздатқан Қабдоловтың алқызыл раушаны қанша рет қауызын жарып, жұпарын шашты, қаншама жастың сезімін аялады... Мұның шеті мен шегін табу қиын.

“Асылы, Жан-Жак Руссоның байлауы дұрыс, – дейді ұстаз. – Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіңнің уақытыңды аямау. Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық – ұлы нәрсе”.

Ұстаз лекциясын аяқтады...

Бүгінде біз де осы бір қарапайым әрі ұлы шындықты айтатын болдық. Ұстаздықтан асқан ұлы істі аспанның асты мен жердің үсті аралығынан табу қиын. Ұстаздық ұлы нәрсе болғанда, ұлттық университет профессоры – сол ұлы істі атқарушы ұлы бейнет иесі. Ұстаздың ісінің ұлылығы мен өзінің ұлылығы – бір-бірінен айырып алуға келмейтін, бір-бірімен біте қайнасқан, сөйтіп бір құбылысқа айналып кеткен ерекше қасиет. Ісі ұлының өзі де ұлы. Сондықтан аспанның асты мен жердің үсті аралығынан ұстаздықтан асқан ұлы істі табу қандай қиын болса, сол аспан мен сол жердің ортасында ұстаздан асқан ұлы тұлғаны ұшырастыра қою да оңай емес.

Зейнолла Қабдолов осындай, Қазақстан жоғары мектебінің маңдайына дара біткен, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті секілді ұлы мәртебелі ордада өніп-өскен, өркен жайған, өнері де, өнегесі де әдемі, әсем ұлы ұстаз еді.

2

Әсемдік - сөз өнерінің аса айрықша және маңызды сапалық қасиеттерінің бірі. Сөз өнеріндегі әсемдіктің тегі мен түрі, тарихи даму заңдылықтары, құрамдас бөліктері, қоғамдық мәні, мәдени-әлеуметтік қызметі - сөз өнері туралы ғылымның, басқаша айтқанда, әдебиеттанудың бірден-бір зерттеу пәні. Сөз өнерін, жалпы өнер жайын зерттеуші ғалымдар әсемдік пен әдемілік туралы ойларын біздің дәуірімізден бұрынғы ғасырлардан бастап таратады. «Адам баласының, соған сабақтас көркемдік пен көріксіздік, ерлік пен ездік, жақсылық пен жамандық, білімдарлық пен надандық туралы талаптары тіпті б.э.б. 3-2 мыңыншы жылдарда туып, тұрлаулы ұғымға айнала бастаған» [1, 58], - деп жазады З.Қабдолов. Әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдар ерте-ертеден бүгінгі заманымызға дейін ұдайы даму үстінде. Бірақ әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдардың дамуы бір басқа да, сол даму негізінде жасалған теория бір басқа. З.Қабдолов әдебиетке, жалпы өнерге тән әсемдік пен әдемілік хақындағы қағидалардың ерте дәуірден бүгінге дейінгі даму заңдылықтары негізінде қазақ сөз өнерінің жаңа теориясын жасады.

Әдебиеттану - табиғаты тамаша ғылым. Оның ерекшелігі негізіндегі жарығы пен жылуында. Әдебиеттануға әркімнің де таласы бар. Оған біреу талантымен келеді, біреу талабымен келеді, енді біреу әуестікпен келеді. Содан олардың әрқайсысы өз көзіне лайықты жарық, өз көңіліне лайықты жылу тауып алған болып жүреді. Бірақ олардың табиғаты өзгермейді: талант талантын ашады, талапты талабын ұштайды, әуесқой әуесқой қалпын сақтайды. Әдебиет пен әдебиеттануға бұлардың бәрі қызмет етеді. Бәрі де өздерін әдебиетші санайды. Біз өз ойымызды олардың бәрі туралы емес, әдебиеттанудағы талант туралы сөзден бастасақ дейміз. Әдебиеттанудағы талант әдебиетші емес. Ол - әдебиеттанушы.

Әдебиеттанушы - табиғаты тамаша тұлға. Оның ерекшелігі жанындағы жылу мен жүрегіндегі жарықта. Ол әдебиеттануға әдебиеттің негізіндегі жарыққа жарық қосамын, әдебиеттің негізіндегі жылуға жылу қосамын деп келеді. Ол әдебиеттен де, әдебиеттанудан алмайды. Ол әдебиетке де, әдебиеттануға да алып кетуге келмейді. Ол әдебиетке де, әдебиеттануға да жанындағы жылуын, жүрегіндегі жарығын беріп кетуге келеді. Әдебиет пен әдебиеттанудығы талант табиғатының тамашалығы осында. З.Қабдолов біздің есімізде осындай тамаша тұлға болып қалды.

Зейнолла Қабдолов сөз өнерінің теориялық негізін қалады, көркем сөздің эстетикалық сырын барлады, әдебиеттің әсемдік әлемінде парлады. Ол сөз өнерінің негізіндегі жарыққа жарық қосты, сөз өнерінің негізіндегі жылуға қызу қосты. Ол әдебиет пен әдебиеттануға жылуы мен жарығын беріп кетті. Академик-жазушының жылуын ұстап, жарығын сақтап қалған әлемді академик Зейнолла Қабдолов әлемі десе болғандай. Өйткені біз айтып отырған жарық пен жылу табиғаттың құбылысы емес, физика ғылымындағы бағыт пен бағдар да емес. Біз айтып отырған жарық - жүректің жарығы, біз айтып отырған жылу - жанның жылуы. Бұдан да гөрі нақтылай түссек, біздің айтып отырғанымыз - академик З.Қабдоловтың жанының жылуы, халық жазушысы З.Қабдоловтың жүрегінің жарығы. Зейнолла Қабдолов әлемінен есіп тұрған жылу мен таралып тұрған жарықтың сыны мен сырын осы тұрғыдан тануға талпынған дұрыс. З.Қабдоловтың әлемі жылы, жарық қана емес, З.Қабдоловтың әлемі – әсем, әдемі әлем.

Әсемдік ұғымының аясы кең. Әсемдіктің көзі табиғатта. Көре білген көз тастың өзінен керемет келісім табады. Қалауын тапса, қар да жанады. Жібекті есе алмаған жүн етеді. Көре білмеген жанға қаптап шыққан гүл де бір, оттан шыққан күл де бір. Бірақ тастан келісім табу оңай емес. Қардың қалауын табу одан да қиын болу керек. Өнердегі, сөз өнеріндегі әсемдіктің жайы басқа. Сөз тас емес, қар да емес. Оны қолға ұстауға да, қатарлап қалап қоюға да болмайды. Сөзден ауыр нәрсе жоқ: артса, нар көтере алмайды. Сөзден өткір нәрсе жоқ: теспей, жармай, сүйектен өтеді. Сөзден күшті нәрсе жоқ: тас жарады, тас жармаса, бас жарады. Отқа жанбайды. Суға батпайды. Шапса, қылыш өтпейді. Атса, оқ өтпейді. Сөзбен қалауын тауып, қар жағуға болады. Сөзбен адам бейнесін жасап, оған жан салуға болады, «адам туралы, адамның әсемдігі мен асылдығы жөнінде, адам рухының керемет күші мен қасиеті жайлы» [1, 90] телегейдей терең сыр толғауға болады. Сөздің

мүмкіншілігінің шеті мен шегі жоқ. Сөздің, сөз иесінің, сөз өнерінің құдіреті осында. Ол тілі мен жағы бар пенденің бәріне бітпейді. Мұндай құдірет қасиетке ғана дариды. Зейнолла Қабдоловқа біткен қасиет ілгері білім мен іргелі ілімнің бірлігінен, сыршыл суреткерлік пен сыншыл ойшылдықтың тұтастығынан өсіп-өнген бірегей қасиет еді. Зейнолла Қабдоловқа біткен құдірет оның ойы мен бойындағы білім мен ілімге бақ дарытты, жаны мен жүрегіндегі суреткерлік пен ойшылдыққа құт дарытты, сөйтіп заманның ақылы мен ойын қозғады, ары мен ұятын қорғады.

Әдебиетті әдебиеттанудан немесе әдебиеттануды әдебиеттен бөліп қарау қандай қолайсыз іс болса, әдебиет пен әдебиеттануды эстетикадан тыс қарау да сондай парықсыз, тіпті жарықсыз талпыныстардың қатарына жатады. Өйткені көркем әдебиет қаламгердің өмір шындықтарына эстетикалық қатынасының нәтижесі болса, әдебиеттану әдебиеттанушының әдебиетке деген эстетикалық қатынасының көрінісі. Сондықтан да эстетиканың басты категорияларының қасиеттері түгелдей әдебиеттану категорияларына да тән. Олар эстетика үшін де, әдебиеттану үшін де әдебиеттің көркемдік-эстетикалық ерекшеліктерін, көркемдік-эстетикалық даму заңдылықтарын зерттеу мен зерделеудің негізі болып табылады.

З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категориялары - өмір шындығынан өнер туындасын жасау заңдылықтарының ғылыми таным тұрғысынан пайымдалған көрінісі. Соған орай З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категориялары мен өмір шындығынан өнер туындасын жасау заңдылықтары өзара тығыз байланыстағы процестер қатарына жатады. Бұл ретте мынаны ескеруге тура келеді: өмір шындығынан өнер шындығын жасау заңдылықтары - біздің санамыздан тыс тыс тұрған объективті құбылыс. Адам санасы, зерттеуші зердесі бұл заңдылықтарды тану жолында ұдайы қызмет етеді. Жеке суреткердің әсемдік әлемі жалпы емес, жалқы құбылыстардың қатарына жатады. Сөйте тұра оның болмысын жалпыдан бөле-жарып алып тану мүмкін емес. Жекенің - жалпыға, жалпының жекеге қатынасын, жекенің табиғатындағы жалпының жайын, жалпының құрамындағы жекенің халін тарихи таным аясында таразылағанда ғана дәйекті тұжырымдар жасауға болады. Ал З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларына келетін болсақ, олардың болмыс-бітімі тектес басқа құбылыстардың ешбіріне ұқсамайды, жалқы сипатымен ерекшеленеді: жалқы, дара, дамиды, толысады, жетіледі. Сондықтан оларды тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыруға тура келеді. Тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыру құбылысты жеке-дара алып пайымдау дегенді білдірмейді. Осы орайда Қабдоловтың эстетикалық әлеміне тән категориялар аясындағы мына бір ұстанымға назар аударайық. З.Қабдолов: «Әдебиет - ардың ісі», - деп білді. Бүгінде біз де осы ойды ұстанып жүрміз. З.Қабдоловқа дейін де осы пікірді айтқан тарихи тұлғалар болуы мүмкін. Бірақ З.Қабдоловтың айтуы бір басқа да, өзгелердің айтуы бір басқа. З.Қабдолов, әдеттегісіндей, бұл ұстанымын да ешкімге ұқсамай, ешкімге ұқсатпай, тек өзінше, Қабдоловша ғана айтты, жанының жылуы мен қызуына, жүрегіннің жарығы мен сәулесіне бөлеп айтты. З.Қабдолов айтқан, З.Қабдолов ұстанған мұндай ұстанымдар мен эстетикалық көзқарастардың

негізінде жалғас, сабақтас айтылған сөздер мен ойлардың бір-біріне сәуле шашқан, сөйтіп нұрланған, нұры тасыған күйі жатыр. Екіншіден, академик-жазушы өзіне дейінгілерден қалған, өзінен де қалатын, қалған жалған дүниеден бұрын өзінің сөз өнерінің тағдырын ойлаған, ойлаған да қиналған. Ойланған сайын ғалым ретінде сөз өнерінің қасиетін таныған үстіне тани түскен, ұққан үстіне ұға түскен, суреткер ретінде өз ісіне деген ұлы жауапкершілікті сезген үстіне сезе түскен [1, 150]. Сондықтан да әдебиеттің ардың ісі екендігі туралы ұстаным З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларының сыны мен сымбатын, мәні мен мәнісін, мазмұны мен мағынасын ұйыстырушы, тұтастырушы, сөйтіп біртұтас құбылысқа айналдырушы айрықша эстетикалық құндылық ретінде дараланады.

З.Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары әсемдік пен әдемілікті танудың әдістері мен тәсілдерін ғана айқындап қоймайды, сонымен қатар оларды бағалаудың да өлшемдерін белгілеп, жолдарын анықтайды. Бүгінде әдеби шығарманы, әдеби процесті, әдеби даму заңдылықтарын З.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларынан тыс танып, таразылау мүмкін емес.

З.Қабдоловтың әсемдік әлемі сұлу, әдемі, келісті. З.Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары - еліміздің мәдени-әлеуметтік құндылықтарының асыл қорына қосылған мазмұнды да мәнді интеллектуалдық байлық. Олар өмір шындығынан өнер туындысын жасаудың амалдары мен тәсілдерінің, өмір заңдылықтарын көркем суреттеудің шығармашылық қағидаларының өзара сабақтастығы деңгейінде көрініс тапқан күрделі тұтастық болып табылады. Сондықтан қаламгер әлемінің категорияларының мәнін тану мен өмір заңдылықтарының бейнелену қағидаларын пайымдау - өзара тығыз байланысты ірі де іргелі процесс. Осы тұрғыдан келгенде, өмір құбылыстарының бейнелену заңдылықтарын пайымдамайынша, суреткердің әсемдік әлемінің категорияларын тану мүмкін емес. Суреткердің әсемдік әлемінің категорияларын пайымдамайынша, өмір шындығының өнер туындысына айналу заңдылықтарын тану да қиын. Бұл жерде кешенді, жүйелі ұстаным қажет екені даусыз. Өйткені Қабдолов әлемінде сөз өнерінің теориясы дегеніміздің өзі категориялар жүйесі, категориялар жүйесінің тұтастығы ретінде көрініс береді.

Сөз өнерінің туындысы - сөз өнері туралы ғылымның, сөз өнері туралы эстетикалық ойлар жүйесінің басты өзегі. Ол, әуелі, суреткердің шығармашылық еңбегінің жемісі, екіншіден, эстетикалық қабылдау нысаны, үшіншіден, эстетикалық парықтау мен пайымдау пәні болып табылады. Сөз өнерінің болмысы мен бітімін осы жүйеде бағдарлаған абзал. З.Қабдолов сөз өнерінің болмысы мен бітімін осы жүйеде бағдарлап қана қоймай, осы жүйеде сөз өнерінің теориясын жасады.

Теория дегенде, кісінің ойында белгілі құбылыстар жайында жинақталған қисындар мен қағидалар жүйесі тұрады. Қисын да, қағида да суреттен, сезімнен ада, дәлелдер мен дәйектерге ғана негізделеді. Олардан эстетикалық мән тапқанымызбен, эстетикалық әр таппаймыз. Бұл - әлімсақтан белгілі жай. З.Қабдоловтың сөз өнері туралы қисындары мен

қағидаларында, тұтас теориясында эстетикалық мән мен эстетикалық әр дарияның екі жағасы секілді бір-бірінен жұп жазбайды. Зекең сөз өнерінің теориясы туралы қисындарын да сөз өнері туралы сөзден бастайтын...

Университет аудиториясы. Емтихан жүріп жатыр. Әдебиет пәнінің қарт профессоры алдында шәкірт емтихан билетінің сұрағына жауап беріп отыр. Бірінші сауал Ғабиден Мұстафиннің «Қарағанды» романы. Шәкірттің жауабына қанағаттана қоймаған ұстаз:

«- Шырағым, сен өзің көркем әдебиет дегеннің не екенін анық білесің бе?

Шәкірт шамданды:

- Түу, ағай, неге білмейін...

- Білсең айта қойшы: әдебиет деген не?

- Е, оның не айтатыны бар? Әдебиет деген әдебиет.

Енді екеуі де үнсіз еді» [1, 16].

Дәл осындай жағдай бүгінгі күні де қайталанғаны бар. Мемлекеттік емтихан. Студент әдебиеттен мемлекеттік емтихан тапсырып отыр. Студенттің жауабына қанағаттана қоймаған қарт академик бағдарлаушы сұрақ қойып, студентті «жетектегісі» келіп:

- Шырағым, романның жанрлық ерекшеліктері туралы айтшы, - десе керек. Сонда студент академикке бажырая қарап, мынаны айтады:

- Ал мен не айтып отырмын?

Екі түрлі кезең. Бірі - ХХ ғасыр, екіншісі - ХХІ ғасыр. Екі түрлі кезеңнің екі шәкірті. Екі түрлі кезеңнің екі ұстазы. Мазмұн бір. Мағына бірдей. Ұғым, әдебиет туралы түсінік те сол қалпы.

«Амал не, жағдай осындай» [1, 16]. Кейінгі академиктің көкейінде де осы ой кеткен болар-ау.

«Жә, сонымен, әдебиет дегеніміз не: от па, су ма? Шынында да «поэзияны біреу су десе, біреу от дейді» (Белинский).

Әрине, әдебиет су да емес, от та емес. Әдебиет - өнер... Әдебиет - сөз өнері» [1, 16-17].

Ғалым әдебиет туралы теориялық пікірін жалқыдан жалпыға, нақты құбылыстан абстрактылы ұғымға қарай дамыта отырып түйіндейді. Теориялық қисын, қағида негіздеу дегеніміз - осы. Осы қағиданы дәйектеу үшін ғалым өмірде болған шындық оқиғаның суретін жасайды. Сурет негізінде теориялық қисын ұсынады. Сурет жағымды болмаса да жұғымды, әдемі болмаса да әсерлі. Қисын дәлелді, дәйекті. Нәтижесінде теория нәрлі әрі әрлі болып шыққан. Сондықтан да ол көкейге сезімді қозғап, ойды балқытып келіп қонады.

Әдеби шығарманың тақырыбы туралы қағидасын қалыптастыру барысындағы талдауларын ғалым жалпыдан бастайды. «Әдеби шығарма туралы әңгімені тақырыптан бастаған жөн. Өйткені *тақырып - өнер туындысының іргетасы*» [1, 157], - дейді ғұлама. Тақырып туралы пікір осылай жинақталалып, тұжырылады да, содан кейін осы қағидаға негіз болатын жалқы, нақты құбылыстар деңгейінде терең эстетикалық талдаулар жасалады. Сол талдауларды жинақтау нәтижесінде тақырып туралы жаңа

деңгейдегі теориялық қағида туады: «Жазушының шындық болмыстан таідап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дер едік» [1, 159]. Әуелгі қағиданы, белгілі құбылыс туралы жалпы ұғым сипатында қабылдар болсақ, мына қағиданы сол құбылыс туралы нақты ұғым ретінде қабылдауға болады. Кейінгі анықтама, нақты бола тұра барынша абстракцияланған, сондықтан да оның теориялық маңызы мен мәні алдыңғыдан гөрі әлдеқайда терең. Жалпыдан жалқыға, одан неғұрлым биік деңгейдегі жалпыға, дерексізден деректіге, одан неғұрлым биік деңгейдегі дерексізге ауысудың мұндай үлгілері - ғылыми танымдағы тереңдіктің, талдау мен жинақтаудағы, ойлау мен ой қорытудағы шеберліктің нәтижесі. Осындай тереңдік пен осындай шеберлік сөз өнері туралы теориялар жүйесінің басқа желілеріндегі қисындар мен қағидалардың да келісті мазмұн, кемел пішінмен толық негізделуін қамтамасыз еткен.

Қабдоловтың әсемдік әлемінің сәні мен салтанатын асырып тұрған қасиет Жасағанның бейісінің ғажайыбындай алуан түрлі нұр төгіп құлпырады. Сөз өнері туралы сөз, сөз өнері жайлы ғылым, сөзбен сомдалған тұлға, сөзбен шындалған шындық, сөз сыры, сөз сарасы, сөз өнеріндегі тек пен түр, сөз өнеріндегі бет пен бағыт... - осылардың бәрін құлпыртып, осылардың бәрінің ажарын ашып тұрған қасиет суреткер, әдебиеттанушы ғұлама тұлғаның жанынан тараған жылу мен жүрегінен шыққан жарықтың құдіретімен тұтасады. Ғылымның тілімен айтсақ, осылардың бәрі суреткердің өмірдегі шындық болмысқа эстетикалық қатынасына, шындық болмыстан өнер туындысын жасау жолындағы шығармашылық ұстанымына, талант табиғатына негізделеді. Сондықтан да әдебиеттану ғылымы мен эстетика үшін, әдебиет пен өнер үшін біз айтып отырған құдіреттің де, қасиеттің де маңызы мен мәні зор. Оларда академик-жазушының көркемдік-эстетикалық танымы мен шығармашылық даралығы бар, суреткердің көркем шығармасына арқау етер өмір құбылыстарын таңдауы мен талғауындағы, байқауы мен бағалауындағы, жинақтауы мен даралауындағы эстетикалық заңдылықтардың сырына деген биік көзқарас бар. Сондықтан Қабдоловтың әсемдік әлемінің сыры мен қырын, әсемдік категорияларын тану мен таразылау әдеби ойдың дамуының бүгінгі талаптарымен өзектес көкейкесті мәселе болып табылады.

3

Әдебиет туралы, әдебиеттің теориясы туралы, әдебиеттің тарихы, әдебиеттің сыны саласында зерттеу жүргізбеген, зерттеу жазбаған әдебиеттанушы жоқ. Әрине, әдебиет те, әдебиеттің теориясы мен тарихы да, әдебиеттің сыны дегеніміз де өмірдің өзі сияқты шексіз, шетсіз құбылыс. Оның да заңдылығы бар. Заңдылықсыз құбылыс болмайды. Ал әдебиет, әдебиет теориясы, әдебиеттің тарихы, әдебиеттің сыны дегеніміз, айналып келгенде, бір ғана құбылыс секілді. Ғылымның басқа салаларындағы мамандарды қоя тұрғанда, әдебиеттану саласындағы зерттеушілер де осылай ойлайды. Олай ойлаудың да жөні бар. Себебі - әдебиеттің де, әдебиет

теориясының да, әдебиет тарихының да, әдебиет сынының да арқа сүйер тірегі біреу. Ол - өмір. Солай десек те, біздің ойымызша, әдебиеттің де, әдебиет теориясының да, әдебиет тарихының да, әдебиет сынының да өз заңдылықтары бар. Әдебиет пен әдебиеттанудың әр саласынан бір заңдылық іздеу, тіпті, іздеп қана қоймай, сол іздегенімізді тауып ала беру ойға қонымсыз болып көрінетіні де рас. Әдебиеттанушының көңілінде мұндай күдікті күйдің болуының өзі заңды. Өйткені заңдылық әдебиетте, әдебиет теориясында, әдебиет тарихында, әдебиет сынында болғанмен, әдебиеттанушылардың бәрінің еңбектерінде бола бермейді. Біз айтып отырған заңдылықты табу да, тану да тек кемел ақыл-парасат иесінің ғана қолынан келмек.

Ақыл-парасат туралы әркімнің өз түсінігі бар. Әл-Фарабидің айтуына қарағанда, қатардағы қарапайым адамдар пайымдыларды ақылды деп есептейді, ал пайымдағыштықты, пайымдылықты ақыл деп біледі [2, 227]. Мәртебелі ұстаз кейбіреулердің пайымдағыш адамдарды дана деп атайтынына, ал даналықтың дүниеде бар үздік заттар туралы үздік білім екеніне назар аударады [2, 230]. Егерде үздік білім дегеніміздің өзі дүниедегі бар үздіктердің ең үздігі адам туралы үздік білім болмаса, онда оған даналық болу міндетті емес. Мұны да әл-Фараби айтады [2, 231].

Екінші ұстаз қалыптастырған қағиданы дамыту арқылы Зейнолла Қабдолов әдебиеттің басты заңдылығын анықтады. Әдебиет халықтың ақыл-ойының, абыройының, ар-ожданының бейнеленуі екендігі, ал халықтың ақыл-ойын, абыройын, ар-ожданын шынайы бейнелеу ардың ісі екендігі, әдебиеттанудың халықтың ақыл-ойы, абыройы, ар-ожданы жайындағы ғылым екендігі туралы қағидалар жүйесінің негізін қалады. Оны біз әдебиеттанудағы Қаболов Зейнолланың заңы деп білеміз. Бұл, әрине, И.Кеплердің заңдарынан қымбат емес, И.Ньютонның заңдарындай құнды емес. Бірақ ол И.Кеплердің заңдарынан ардақты, И.Ньютонның заңдарынан аяулы. Олай болатын себебі – Кеплер мен Ньютонның заңдары табиғат жаратылысы туралы білімге негізделген және табиғатта әу бастан бар. Жаратылыстануда «адам табиғат тәнін бөлшектеу мен біріктіруден басқа ештеңе жасай алмайды. Қалғанын табиғат өз әлемінде өзі істейді» [3, 159; 4, 12]. Ағылшын философы Фрэнсис Бэконның (1561-1626) осы қанатты сөзінің жаны бар. Оның үстіне осы жерде Ф.Бэконның жаратылыстану саласындағы тәжірибе жасаушы ғалым мен жазалаушы жөндетті салыстырып сипаттағаны еске түседі. Жөндеттің тергеудегі жанға оның белгілі бір қылмысты жасағанын зорлап мойындатқаны сияқты жаратылыстану саласында тәжірибе жасаушы да өзінің тәжірибелері арқылы табиғат бойындағы құпияны сыртынан жарып алады. Әрине, Ф.Бэконның салыстыруы образды, шартты [5, 33]. Оның бер жағында, Ф.Бэкон жаратылыстану ғылымында тәжірибе жасауды барынша қолдай отырып, сол тәжірибе нәтижелерінің басын қосып, жинақтауға бармайтын, тек қана тәжірибе үстіне тәжірибе жасай беретіндердің ісіне қанағаттанбаған. Бірыңғай тәжірибе жасау жолындағы эмпириктерді *құмырсқаға*, тек өз ойымен өзі болатын рационалистерді *өрмекшіге*, тәжірибе нәтижелері мен ақыл-ой қызметін

ұштастырғандарды *араға* ұқсатқан [6, ХСV]. Мұның өзінде белгілі бір дәуір танымының шындығы барын мойындамасқа болмайды. Бірақ Ф.Бэконның салыстыруы Қабдоловтың заңына жүрмейді. Қабдоловтың заңы - әл-Фараби айтқан дүниедегі барша үздіктердің үздігі адам жаратылысы туралы білімге негізделген және табиғатта жоқ, болмайтын заң. Адамзаттың рухани өмірі үшін, кісілік кемелдігі үшін оның маңызы өлшеусіз зор.

3.Қабдолов зерттеген іргелі мәселелер жайында басқалардың да ой айтқаны, тұжырым ұсынғаны рас. Олардың маңызы мен мәнін төмендетуге болмайды. Белгілі бір мәселелер бойынша зерттеуші ғалымдардың ойлары мен пікірлері өзара сәйкес келіп, үндесіп жататыны да болады. Мұндай сәйкестік ғылым мен өнерде ең бір үздік деген шығармашылық тұлғалардың арасында да кездеседі. Алайда әдіснамалық негізі берік, іші алтын, сырты күміс сара шығармашылық еңбек өзінің даралығын жоғалтпайды. Осы ретте Низамидің (1141-1209) «Ескендірнамасында» [7, 328-331]. , Румидің (1207-1273) «Месневиінде» [8, 237-238] көрініс тапқан бір оқиғаға назар аударған орынды болар деп ойлаймын.

Низамидің шығармасында Ескендір Зұлқарнайын (Александр Македонский) Шығыс елдерінің бірінде соғыссыз жеткен жеңісінің құрметіне керемет қақпа (дарбаза, арка) тұрғызады. Оның орыс тіліндегі атауы - «Триумфальная арка». Қақпаның екі жақ бетіне (қабырғасына) заманының асқан талантты екі өнерпазы - бірі румнан, бірі шыннан - өрнек салады. Румидің шығармасында екі елдің екі асқан шебер өнерпаздырының өнер жарысы суреттеледі де, оған Ескендір Зұлқарнайынның қатысы бары айтылмайды. Екі өнерпаздың ортасына перде тартылады. Екеуі бір уақытта іске кіріседі, бірақ бірін-бірі көрмейді, бір-бірінің не салып жатқанын білмейді. Кезі келгенде, іс бітеді. Өнерпаздар бар өнерін салып жасаған өрнектің беті ашылады. Қақпаның екі жағындағы өрнек көрген елдің көзінің жауын алады. Екі өнерпаздың орталарына перде құрып, екі жаққа қарап тұрып салған өрнектерін көргенде, таң болмаған жан қалмайды. Қақпаның бір жағындағы өрнек пен оған қарама-қарсы тұрған екінші жағындағы өрнек бір-бірінен аумай қалады. Мұншалық толық сәйкестіктің сырын ешкім біле алмай дағдарады. Қолбасы мұның сырын білу үшін қақпаның екі ортасына қайтадан перде ұстатады. Сонда көрген жұрттың көзінің жауын алған өрнек қақпаның бір жағында жайнаған қалпында қалады да, екінші жағынан жоқ болады. Сөйтсе, румдық өнерпаз қара тастан қаланған қақпаның бір жағына керемет өрнек салғанда, екінші өнерпаз қара тастан қаланған қақпаның өз жағындағы бетін асқан шеберлікпен теп-тегіс етіп, айнадай жарқыратып қойған болып шығады. Қақпаның бір жағындағы өрнек қарама-қарсы жақтан тура айнадан көрінгендей көрінетін болған екен [7, 331].

Екі өнерпаздың да өнерінде мін жоқ. Қақпаның бір жағында сурет секілді сәулеті асқан өрнек тұрса, екінші жағында сол сәулеті асқан өрнектің суреті тұрады. Өнерпаздар даналығынан туған осы көріністің мәнін әркім өзінше түсінуге ерікті. Низами нақты, шынайы ой ұсынады. Румидің пайымдауы бейнелі, астарлы: қақпаның бір жағы кіршіксіз жарқырап, болмысты болған қалпында айнадай жарқыратып көрсететін жүрек іспетті.

Ал осы көріністі әдебиет пен өнер туралы ғылым тұрғысынан пайымдар болсақ, көңілге, әріге барсақ, Аристотельдің еліктеу теориясының, беріге келсек, З.Қабдоловтың бейнелеу теориясының сәулесі түседі. Соның бәрін қоя қойып, сөзіміздің жүйесіне қайта оралатын болсақ, З.Қабдоловтың шығармашылығында қақпаның екі жағының да қасиеті бар деуге тура келеді. Ол Ескендірдің жеңіс салтанатына арнап тұрғызған қақпасындағы таңғажайып өрнек секілді теңдессіз сән-салтанатымен көз тартады, көңілді баурайды: сәулелі, сәулетті, керемет. Өзі ғана сәулеленіп қоймайды, өзгеге де сәуесін түсіреді, өзімен-өзі болып, өзінен өзін ғана көрсетіп қоймайды, өзгеден де көрінеді. Аңдағанға осының өзінде де заңдылық бар: келісті шығармашылық еңбектің сәні мен сәулеті өзінен-өзі нұрланып, өзгені де сәулелендіргенмен, кемел шығармашылық тұлғаның даналығы мен даралығы өшпейді, көшпейді, қайталанбайды. З.Қабдоловтың шығармашылығының, шығармашылық даралығының мәні осында: өзінен өзі нұр алып қана қоймай, өзгеге де сәуесін түсіріп, өзгеден де сәулеленгенімен, өзінен өзі өшпейді, өзгеге көшпейді, қайталанбайды. Академик-жазушының әдіснамалық негізі берік, іші алтын, сырты күміс сара шығармашылық еңбегі өзінің даралығын жоғалтпайды.

Ғалымның зерттеу еңбектерінің әдіснамалық негізінің өзгеде жоқ, тек өзіне ғана тән ерекшеліктері бар. Автор, алдымен зерттеу пәні болып отырған белгілі немесе біршама белгілі деген шығармашылық құбылыстың белгісіз, таным үшін соны, тың қырын ашып, оларды танып-білудің ғылыми мәнінің жоғарылығын негіздейді. Содан кейін оны танып-білудің, зерттеп-зерделеудің амал-тәсілдерін, жолдарын іздейді. Айналып келгенде, зерттеушінің алдында екі соны мәселе тұрады: а) белгілі бір ғылыми мәселенің шешімін табу; ә) белгілі бір ғылыми мәселені шешудің амал-тәсілдерін, жолдарын, әдістерін табу. Екі мәселенің екеуі де өзектілігімен, жаңалығымен ерекшеленеді.

З.Қабдоловтың зерттеу еңбектерінің әдіснамалық ерекшеліктерінің енді бірі ғалымның талдаулары мен жинақтауларының, тұжырымдары мен қағидаларының мақсаттылығы мен бағыттылығында. Зерттеуші белгілі бір іргелі мәселені саралауы мен сараптауы барысында жаңа бір мәселелердің бетін ашып, белгілі бір қағида негізінде басқа бір жаңа қағиданың өзегін өріп отырады. Бұл жерде белгілі мәселе мен белгісіз мәселе арасындағы қарама-қайшылықтар, тәжірибелік білім мен теориялық білім арасындағы сәйкестіктер мен кереғарлықтар, бір сапалақ қасиеттердің сақталуы немесе өзгеруі, оңтайлы және оңтайсыз, ішкі және сыртқы факторлар, олардың теориялық шешімдері жаңа білім өндірудің бірден-бір көзі әрі әдіснамалық жолы қызметін атқарады. Осы қызмет аясында бір мәселеден бірнеше мәселенің желісі тартылып, олардың шешімдері негізінде танымдық маңызы жоғары, ғылыми мәні зор жаңа теория ұсынылады, жаңа білім өндіріледі. Сонымен қатар осы жаңа теорияны, жаңа білімді тиісті тұтынушылардың қабылдау үдерісінің сатылары мен кезеңдеріне тән заңдылықтар да ескеріледі. Сөйтіп, тұтынушылардың танымын байыту, білімін тереңдету, эстетикалық талғамын қалыптастыру міндеттері жаңа білім өндіру ісімен

катар жүзеге асырылады. Нәтижесінде ғалымның еңбегінің ғылыми, тәжірибелік, танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәндері бірдей айқындалады. Тұтынушылардың санасында көп қырлы, терең сырлы, ғылыми ойлау үшін де, өмірлік тәжірибе үшін де игілікті рухани құндылықтар қорының қалыптасуының алғышарты жасалады.

3.Қабдоловтың зерттеу еңбектерінің әдіснамалық негізіне тән келесі бір ерекшелік ғалымның зерттеу пәні мен зерттеу әдісінің тұтастығында. Ғылыми шығармашылықта зерттеу пәні, зерттеу пәнінің тұтастығы туралы ұғым әр зерттеушінің теориялық дайындығының кемелдік деңгейіне байланысты қалыптасады. Құбылысқа тән қасиеттер мен белгілерді белгілі бір әдіснамалақ ұстанымдарға сай жіктеп, даралау немесе оларды белгілі бір ортақ нышандары бойынша топтастыру мен таптастыру, әрқайсысын сипаттау ғылыми зерттеу үдерісінде маңызды екені рас. Мұның өзі - қыруар еңбекті талап ететін, ұзақ уақытты алатын қиын іс. Құбылыстың жекелеген белгілеріне, құрамдас бөліктеріне тән сипаттарды, ерекшеліктерді даралаудың маңызын өз деңгейінде бағалай отырып, оларды өзара тығыз байланыста, тұтастықта алып пайымдаудың мәнін де төмендетпеу шарт. Териялық зерттеу үшін бөлшек пен бүтіннің, жалқы мен жалпының сипаттары мен қасиеттерін толық, біртұтас ашудың маңызы зор. Бөлшексіз бүтінді, жалқысыз жалпыны тану қандай қиын болса, бүтіннен тыс бөлшекті, жалпыдан тыс жалқыны тану да мүмкін болмайды. Осы орайда пілдің сипаттарын қараңғыда сипалап жүріп таныған адамдардың пікірлеріне көңіл бөлген артық болмас деп ойлаймыз.

Ертеде үлкен бір қала тұрғындарының тамашалауына алыс аймақтан бір піл алдырылған екен. Піл қала тұрғындарының тамашалауына дейін жарықсыз жабық қорада қамаулы тұрса керек. Қала тұрғындарының кейбір шыдамсыздары өздері бұрын көріп-білмеген жануарды көруге құмартып, қораның ішіне кіреді. Көзге түртсе көргісіз қараңғыда ештеңе көре алмаған соң, олар пілдің қандай жануар екенін сипалап білуге ниет етеді. Әрқайсысы пілдің әр жерін сипап, өз білгендерін айта бастайды. Құлағын ұстаған біреуі пілдің түкті кілем сияқты екенін, тұмсығын сипағаны пілдің кернейге ұқсайтынын, аяғын сипағаны бұл ғажап жануардың алып еменге ұқсайтынын, бүйірін сипаған енді біреуі пілдің тап бір падишахтың тағындай жайлы екенін айтысып, мәре-сәре болып жатады. Санайи (1080-1140) [9, 53] мен Руми (1207-1273) [10, 146] баяндауларында оқиға желісі осылай баяндалады. Пілді сипалап білу арқылы сипаттаушылар Санайи баяндауында су қараңғы соқырлар болса, Румидің баяндауында көздері бар, бірақ тастай қараңғы қора ішінде ешнәрсенін көріп ажырата алмаған адамдар кейпінде беріледі. Екі жағдайда да істің мәні бірдей: заттың (құбылыстың, нәрсенің, істің) мәнісіне көз жеткізе алмағандар оны қолдарымен сипалап жүріп тануға мәжбүр болады.

Берілген тәмсілдерде мынадай ғибратты қағидалар бар: а) құбылыстың жалпы болмысын оның жекелеген құрамдас бөліктері арқылы тануға болмайды; ә) құбылыстың шын мәнісін түйсік арқылы алынатын мәліметтер арқылы анықтау мүмкін емес; б) құбылыстың мәнін теориялық

ойлау қызметінен тыс тануға талпыну нәтиже бермейді; в) құбылыстың мәнін танып-білмей тұрып ой қорытуға талпыну қателікке ұрындырады.

3.Қабдоловтың әдіснамасы жүйесінде бірнеше өзекті міндет шешімін табады: сөз өнерінің құрамдас бірліктері, сипаттары, заңдары анықталады; зерттеу пәні болып отырған бүтін құбылыстың әрбір құрамдас бірлігі басқа бірліктермен өзара байланыста қарастырылады; құбылыстың құрамдас бірліктерінің арасындағы байланыстар, алшақтықтар мен жақындықтар, сәйкестіктер мен қайшылықтар, себеп-салдарлық қатынастар анықталады; құбылыс болмысындағы жалқы мен жалпы, бүтін мен бөлшек бір-бірінен бөлек, алшақ емес, бірге, біртұтас пайымдалады; зерттеу үдерісінде бақылау, байқау, тәжірибе деңгейінде алынған мәліметтер теориялық деңгейде сараланады; теориялық деңгейде құбылыстың мәнін тану процесі ұғым, пікір, тұжырым, қағида, заңдылық, заң секілді абстрактылы ойлау нысандары арқылы жүзеге асырылады; теориялық ойлау деңгейіндегі жаңа тұжырымдар мен қағидалар, заңдылықтар мен заңдар әрекетшіл парасат [10, 332-333] қызметі нәтижесінде негізделеді. Соның бәрінде зерттеуші зердесінде белгілі құбылыстың мәнін жете тануға қолайлы немесе қолайсыз амал-тәсілдер, әдістер қапысыз анықталады және солардың ішінде ең үздігі пайдаланылады. Бұл - 3.Қабдоловтың зерттеу әдіснамасының жүйелілігін білдіретін ерекшелік.

Өмір құбылыстарының қандайы да көп қырлы. Оны танудың алуан түрлі бағыттары, салалары бар. Соған орай оны зерттеудің де жолдары, амалдары мен тәсілдері алуан түрлі. Мысалы, ғалым әдеби үдерісті пайымдауда жүйелі талдау ұстанымын басшылыққа алады, мазмұн мен пішін жайын саралауға келгенде, құрылымдық тұрғы талаптарына сүйенеді, ал жазушы еңбегінің психологиясын, жазушының шығармашылық еңбегінің сатылары мен кезеңдерін сараптауда процессуалдық принципті қолайлы көреді. Қажет деп тапқан тұстарда осы ұстанымдардың тиісті талаптарын біртұтас пайдаланатыны да бар. Осы және басқа ұстанымдар зерттеушінің теориялық ойлауының тегуерінділігін, тереңдігін аңғартады.

Теориялық ойлау, әрекетшіл ақыл-парасат деңгейінде алынған жаңа тұжырым, қағида зерттеу пәні болып отырған құбылыстың барлық сипаттары мен қасиеттерін ашып көрсете алмайды. Құбылыстың барлық сипаттары мен қасиеттерін толық қамтитын теориялық қағида жасау мүмкін емес. Сол себепті 3.Қабдолов өз теориясын зерттеліп отырған құбылысқа тән басты сипаттар мен қасиеттерге негіздейді. Ал зерттеліп отырған құбылысқа тән басты сипаттар мен қасиеттерді таңдау әдіснамалық, методологиялық тұрғыда барынша қолайлы және үздік ұстаным талаптары аясында жүзеге асырылады.

Осы тұста сіздердің назарларыңызды Платонның адам туралы теориялық анықтамасына қатысты Диоген Синопскийдің сөзіне аударғым келеді. Платон өзінің ғылыми мектебінің тыңдаушылары алдында адам болмысы туралы оқыған лекциясын жинақтай келіп, адамға мынадай теориялық анықтама береді: «Адам дегеніміз - қауырсыны мен жүні жоқ екі аяқты жануар». Мектеп тыңдаушылары ұстаздарының анықтамасын іліп

әкетіп, жамырай қайталап айтып жүреді. Осындай жағдай үстінде Диоген (Синопский) мектепке қауырсыны мен жүні жұлынған бір қоразды алып келеді де: «Міне, Платонның адамы - мынау!» - деп, қоразды тыңдаушылардың алдына шығарады [11].

Мәселенің түйіні адам туралы теориялық анықтаманың адамға тән басты сипаттар мен қасиеттерге емес, екі аяқты жануарлардың белгілі бір түрлеріне ортақ жалпы белгілерге негізделгенінде. Оның үстіне адам туралы теориялық анықтама көру түйсігі арқылы танылатын сыртқы белгілер негізінде ұсынылады. Басқаша айтқанда, белгілі құбылыс туралы теориялық анықтама теориялық таным деңгейінде емес, эмпирикалық таным аясында беріледі. Диоген (Синопский) осыған, белгілі бір құбылыс туралы теориялық анықтаманың құбылыстың басты сипаттары мен қасиеттеріне емес, жалпы белгілеріне негізделгеніне, теориялық таным аясында емес, эмпирикалық таным шегінде берілгеніне қарсылық білдіреді.

З.Қабдолов зерттеулерінде күрделі құбылыстардың сипаттары мен қасиеттері туралы идеялар, теориялық қағидалар әрекетшіл парасат қызметі деңгейінде дәйектеледі. Ғалым зерттеулерінің әдіснамалық негізінің тағы бір ерекшелігі осында: онда теориялық қағидалар жалпы белгілерге емес, басты сипаттар мен қасиеттерге негізделеді, тәжірибелік аяда емес, теориялық ойлау кеңістігінде тұжырымдалады.

З.Қабдолов сөз өнерінің теориясы мен әдіснамасы саласында өзіне дейін болған, бар тәжірибелік пайымдаулардың, теориялық қисындар мен қағидалардың, сондай-ақ талдау мен жинақтаудың, байқау мен бағалаудың, саралау мен даралаудың, ойлау мен ой дамытудың барлық ұстанымдарының, әдістері мен тәсілдерінің толық білгірі ғана болып қойған жоқ, оларды өзінің зерттеу еңбегі үдерісінде асқан шеберлікпен пайдалана отырып, әдебиеттің теориясының негізін жасады, ой қорытудың, пікір түюдің, әдіснамалық ұстаным қалыптастырудың үздік үлгісін қалдырды, өзі жасаған заң аясында әдебиеттің ғылыми және практикалық мәні айрықша зор түйінді, іргелі мәселелерін ешкімге ұқсамай, дара шешті, айрықша сапалы жаңа білім берді.

ӘДЕБИЕТ

- 1.Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Сөз өнері. – Алматы, 2003.
- 2.Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1975.
- 3.Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. Сост., общая ред. и вступит, статья Л. Л. Субботина. М., 1971// <http://publ.lib.ru>
- 4.Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 2. Сост., общая ред. и вст. статья А. Л. Субботина. М., 1972//<http://publ.lib.ru>
- 5.Гуревич П.С. Философская антропология. – М., 2010.
- 6.Бэкон Ф. Новый Органон, или Истинные указания для истолкования природы // <http://nibirukov.narod.ru>
- 7.Низами Гянджеви. Собрание сочинений в трех томах. - Том третий. Искендернаме / Перевод с фарси К.Липскерова. - Баку, 1991.
- 8.Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснавийи Манави («Поэма о скрытом смысле»). Первый дафтар / Пер. с перс. О.Ф.Акимушкина, Ю.А.Иоаннесяна, Б.В.Норика, А.А.Хисматуллина, О.М.Ястребовой. – М.,2007.
- 9.Суфии: Восхождение к истине. – М., 2009.

- 10.Эл-Фараби. Философиялық трактаттар. - Алматы, 1973.
- 11.Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Перевод с древнегреческого М.Л.Гаспарова. - М., 1986 (Книга VI) // <http://www.nsu.ru/classics/bibliotheca/diogenl/index.htm>
- 12.Бертельс Е. Низами. – М., 1947.